

ДЕЙКСИС ДІЄСЛІВНИХ ЛЕКСЕМ У СЛОВАХ АВТОРА

Стаття присвячена дейксісу дієслівних лексем у словах автора, що, в свою чергу, робить внесок у теорію дейксісу. Прослідковуються анафорично-катафоричні зв'язки між словами автора та прямою мовою.

Ключові слова: дейксіс, анафора, катафора, слова автора, передпозиція, постпозиція, антецедент, репрезентант, анафор, лівий актант, правий актант, репрезентуюча функція.

Статья посвящена рассмотрению дейксиста глагольных лексем в словах автора, что, в свою очередь, вносит вклад в теорию дейксиста. Прослеживаются анафорически-катафорические связи между словами автора и прямой речью.

Ключевые слова: дейксист, анафора, катафора, слова автора, предпозиция, постпозиция, антецедент, репрезентант, анафор, левый актант, правый актант, репрезентирующая функция.

The article deals with the consideration of the deixis of verbal lexemes in the reported speech that, in its turn, contributes to the theory of deixis. Anaphoric and cataphoric coherence between the reported speech and the direct speech is traced.

Key words: deixis, anaphora, cataphora, reported speech, preposition, postposition, antecedent, representant, anaphor, left actant, right actant, representative function.

Проблема дослідження дейксісу ще з давніх часів цікавила вчених, однак перші праці були присвячені розгляду даного явища у граматиці. Згодом нею зацікавився німецький вчений К. Бругманн. На роботу К. Бругманна опирався видатний психолог і лінгвіст К. Бюлер, який у своїй роботі “Теорія мови” досліджував дейксіс. На даний час ця проблема залишається актуальною і розроблена у роботах, таких лінгвістів як Дж. Лайонз, Ю.Д. Апресян, А. А. Уфимцева, І. А. Стернін, В. І. Шаховський, Р. Якобсон та багатьох інших [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Актуальність даної проблеми спричинена тим фактом, що з другої половини ХХ століття дейксіс отримав характеристику універсальної категорії, яка функціонує на всіх мовних рівнях, проте кількість теоретичних та практичних робіт, присвячених дослідженню явища дейксісу у словах автора та прямій мові, є недостатньо вивченою.

У лінгвістиці доволі поширеним є визначення поняття “дейксісу” О. О. Селівановою, яка вважає, що дейксіс – це указівна функція мовної одиниці, яка передбачає локалізацію й ідентифікацію осіб, предметів, подій, процесів відносно просторового та часового контексту, який створюється актом висловлення й комунікантами. Дейксіс актуалізує 1) компоненти ситуації мовлення, зокрема, вказує на її учасників (мовця та адресата) і тих, хто не бере участі у ситуації (рольовий дейксіс); 2) локалізацію предметів відносно мовця (просторовий дейксіс); 3) часову орієнтацію спілкування (часовий дейксіс); 4) причину; 5) мету спілкування [8: 109-110].

Ю. Д. Апресян у своїй роботі розрізняє *первинний* та *вторинний* дейксіс. Первинним дейксісом він називає дейксіс діалога, тобто дейксіс звичайної мовної ситуації, в якій мовець та реципієнт бачать один одного і їм обом є доступним фрагмент навколишньої обстановки. Що ж стосується вторинного дейксісу, то йому автор дає визначення наративного дейксісу, або дейктичної проєкції, так як він не має безпосереднього зв'язку із мовною ситуацією. Це є дейксісом переказу, в тому числі і художнього оповідання, в якому дейктичні слова використовуються для зображення чужої свідомості і виконують *анафоричну та катафоричну функції* [3: 276].

Дейксіс слугує для актуалізації компонентів ситуації мовлення і компонентів денотативного змісту висловлювання. Носіями дейктичної функції можуть бути лексичні одиниці і граматичні категорії [9: 128]. Що стосується граматичних категорій, то варто зазначити, що дейктичний характер притаманний дієсловним категоріям часу, таксісу та особи.

Універсальність дейксісу полягає в тому, що мовний процес неможливо увияти без дейктичних одиниць, орієнтованих на мовця та реципієнта, а речення неможливо вимовити не вказуючи на час та простір. Власне кажучи, категорія дейксісу належить до тих мовних категорій, які дозволяють глибше проникнути в суть мовної комунікації.

Необхідно вказати, що у словах автора ми спостерігаємо дейксіс різного виду: часовий дейксіс та лінійний дейксіс.

Часовий дейксіс вказує у який момент (минулий чи теперішній) триває висловлення, яке фіксується прямою мовою: (1) *'I adore you' he said.* (2) *'I don't know half the people here,' she says, in her low voice.*

Лінійний дейксіс будується на анафорично-катафоричних зв'язках. Відомо, що лінійність є однією із основних ознак тексту а, отже, саме такі референційні засоби як анафора і катафора забезпечують цей зв'язок у його поверхневій структурі.

Поняття анафори та катафори неодноразово досліджувалось в мовознавстві: в аспекті текстотворення (Н. С. Петрашук), в аспекті когезії тексту (М. А. К. Халідей і Р. Хасан), в аспекті нульових форм (О. С. Курпіль, Л. Ф. Мачнева) [10; 11; 12; 13].

Анафоричне відношення – це відношення між мовними висловлюваннями (словами чи словосполученнями), яке полягає в тому, що в суть одного висловлювання входить посилання на інше. В деяких концепціях, наприклад, у К.Л. Бюлера анафоричне відношення протиставляється **катафоричному**, при якому елемент зі значенням посилання є лінійно попереднім [9: 32].

Складовими анафоричних відношень є такі члени як антецедент та анафор (або анафоричний елемент, субститут). Анафор і є тим словом чи словосполученням, яке відсилає до попереднього контексту, а антецедент – це слово, словосполучення, яке знаходиться в попередньому контексті і семантично заповнює анафор. Катафора ж, в свою чергу, потребує співвідношення з вербальним антецедентом, який перебуває в наступному контексті. Деякі вчені як, наприклад, Р. Мітков називають вторинний член анафоро-катафоричних відношень анафором, інші, такі як П.В. Зернецький – репрезентантом [14; 15].

Таким чином, речення, утворене поєднанням прямої мови та слів автора, матиме дві складових – **репрезентант**, або **анафор** та **антецедент**. Репрезентант/анафор є вторинним, первинним вважається антецедент. Розглянемо приклад:

'I haven't thought about him: I've refrained,' she said coldly.

У словах автора предикат *said* є перехідним дієсловом і вживається транзитивно, але позиція об'єкта у нього є не заповнена і тому вважатимемо, що об'єкт представлений нульовою формою. Ця нульова форма вступає в анафоричні відношення з прямою мовою.

Дієслово *said* з нульовим об'єктом буде виступати репрезентантом. Антецедент представлений прямою мовою. Підтвердженням анафоричних зв'язків є те, що репрезентант не може існувати без первинного антецедента. Очевидно, що первинною є пряма мова, адже при відсутності прямої мови не існуватиме і слів автора.

У мові в кількісному співвідношенні катафора поступається анафорі. Це твердження можемо наочно підтвердити результатами проведеного кількісного аналізу. Так, із 1000 с. проаналізованого художнього тексту зафіксовано 3080 прикладів анафори у словах автора та 260 – катафори. Тобто у відсотковому співвідношенні ми отримали 92% випадків анафоричних відношень та лише 8% катафоричних.

Згідно до отриманих підрахунків очевидною стає суттєва перевага вживання анафори над катафорою. Наприклад, при катафоричних зв'язках (*He said: 'I will go there.'*) позиція лівого актанта заповнена репрезентантом, тобто вторинним елементом, який формує сподівання реципієнта, і саме тому такі зв'язки є важчими для сприйняття на відміну від анафоричних, де позицію лівого актанта займає антецедент (пряма мова), а позиція правого актанта заповнена репрезентантом (словами автора), який лише доповнює пряму мову, не вимагаючи від слухача/читача прогнозувати подальший текст. Таким чином, стає зрозумілою суттєва відмінність у частоті вживання анафори та катафори.

Оскільки катафора є складнішою лінійною конструкцією, то графічно в тексті це заповнюється такими розділовими знаками як двокрапка, кома, тире, а в усному мовленні – за допомогою висхідної інтонації. В усному мовленні головного “вказуваного” елемента ще не існує – він ще не вимовлений і знаходиться лінійно нижче. Тобто катафора як прийом формує очікування від наступного тексту, навіть якщо він ще не поступив до сприйняття його реципієнтом.

В наведених прикладах катафоричних відношень позиція правого актанта заповнюється прямою мовою:

(1) *Then, in a cold truthful voice, she said: 'I find myself completely out of it.'*

(2) *Yet he stammered: 'I'm not angry with you. I'm in love with you.'*

Оскільки сферою нашого зацікавлення є слова автора, які безпосередньо функціонують в поєднанні із прямою мовою, насамперед варто зазначити, що анафоричні та катафоричні зв'язки в прямій мові можуть бути реалізовані і набувають змісту лише у вказаній конструкції. Підтвердження даного судження може бути проілюстроване наступним прикладом:

'What do I think of Rupert Birkin?' **repeated** Gudrun. Без прямої мови Gudrun **repeated** не має змісту і втрачає елемент вказування. Наприклад:

Gudrun repeated. – (what?). Речення не має завершеності, бо позиція правого актанта не заповнена і навіть не представлена нульовою формою. Нульова форма правого актанта існує у попередньому реченні. Доказом цього може бути трансформація: *'What do I think of Rupert Birkin?'* **repeated** Gudrun. = *Gudrun repeated* (0).

У випадку розташування слів автора у постпозиції по відношенню до прямої мови можлива трансформація:

'Christmas weather,' observed Mr. Elton. – Mr. Elton observed that/(it).

'You wouldn't care to go on board for the next trip, and have tea there?' he asked. – He asked that/it).

Дейктичні займенники *that/it*, як і нульова форма, мають анафоричну функцію, а отже і слова автора по відношенню до прямої мови є у дейктичних відносинах.

Коли слова автора знаходяться у потспозиції по відношенню до прямої мови, то утворювані зв'язки будуть **анафоричними**:

- (1) *'You wouldn't care to go on board for the next trip, and have tea there?' he asked.*
- (2) *'I should not have thought it possible', she began.*
- (3) *'Who shall answer the question?' cried Emma.*

Слова автора можуть знаходитись і у передпозиції по відношенню до прямої мови. В даних випадках дієслово привертає увагу реципієнта до наступної частини тексту, що за визначенням є **катафорою**.

(1) *Again she was silent with pleasure, before she answered, speaking with a reedy, thrilled voice: 'Yet we cannot very well change, whilst we are on the water.'*

(2) *Emma listened, and then coolly said, 'I shall not be satisfied, unless he comes.'*

(3) *An arch look expressed—'I understand you well enough;' but she said only, 'Miss Fairfax is reserved.'*

У словах автора, в яких дієслівний компонент виконує функцію присудка, ми спостерігаємо наявність лівого актанта, вираженого (1) власною назвою (*Harriet said, 'very true, and she 'would not think about it.'*), (2) особовими займенниками **he, she, they** (*'Did I abuse you?' she asked./ 'More than that,' he answered, looking down at her with his glimmering, easy face./ What?' they heard his voice.*), (3) присвійним займенником у поєднанні з іменником, або іменником (власною назвою) у присвійному відмінку у поєднанні із іменником (A) *'Low, I am afraid, sir; very low,' answered his son./ 'I am disappointed, 'was his only answer./ 'Kiss me before we go,' came his voice softly from out of the shadow above. (B) 'They are quite safe,' came Gudrun's high call./ 'Why have you come?' came back Gudrun's strident cry of anger./ 'He is very young to settle, 'was Mr. Woodhouse's observation.*)

Наявність Past Indefinite Active у словах автора вказує на об'єкт, який представлений нульовою формою і який одразу набуває дейктичної функції і вказує на пряму мову. Наприклад: *'Not having a spark of decency, however –' he retorted.* Отже, предикат *retorted*, як дієслівний компонент слів автора розкриває свій зміст за допомогою репрезентуючої функції. А репрезентуюча функція полягає у дейктичному вказуванні на пряму мову.

Варто зауважити, що всі дієслівні лексеми у словах автора є перехідними, позиція об'єкта є незаповненою. Розглянемо це питання на прикладі катафоричних зв'язків:

Then, in a cold truthful voice, she said: 'I find myself completely out of it.'

Тут, як бачимо, дієслово є перехідним; воно вимагає прямого додатка. Якщо вжити його в абсолютній формі (*He sat for a while and read.* → абсолютне вживання), то пряма мова стає неможливою і у зв'язку із цим зникає репрезентуюча функція в словах автора.

Як зазначалося раніше, позиція об'єкта у словах автора є незаповненою, проте, здійснивши трансформацію, при якій ми замінюємо пряму мову на вказівний займенник (*'I will do this' he said. = He said that/it*), ми отримаємо прямий додаток і ще раз підтвердимо перехідність дієслів у словах автора.

Проаналізувавши дейксист дієслівних лексем у словах автора, були зроблені наступні **висновки**:

1) слова автора знаходяться в безпосередньому зв'язку із прямою мовою, оскільки при самостійному функціонуванні у них відсутня завершеність висловлювання; 2) у словах автора було виявлено два типи дейксису: часовий і лінійний (при лінійному дейксисі утворюється анафора і катафора); 3) у словах автора завжди присутні дієслівні лексеми, які вживаються транзитивно; 4) при абсолютному вживанні перехідних дієслів позиція об'єкта не може бути заповнена, а отже абсолютне вживання перехідних дієслів у словах автора є неможливим; 5) дейксис обов'язково включає присутність двох складових – антецедента та репрезентанта/анафора); 6) 92% проаналізованих дієслівних компонентів у словах автора утворюють анафоричні зв'язки, лише 8% – катафоричні; 7) дієслово у словах автора є центром у анафорично-катафоричним зв'язках із прямою мовою. Це пов'язано із тим, що усі дієслівні лексеми є перехідними і у словах автора позиція об'єкта є незаповненою. Ця формальна незаповненість створює дейктичний семантичний зв'язок із прямою мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюлер К. Теория языка. – М.: Прогресс, 1995. – С. 74-136.
2. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – Благовещенск: Благовещенский гуманитарный колледж им. И.А. Бодуэна де Куртэне, 1999. – 540 с.
3. Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Семантика и информатика. – М., 1986. – Вып. 28. – С. 272-298.
4. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М., 1974. – 206 с.
5. Стернин И.А. К проблеме дейктических функций слова // Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1973. – 19 с.
6. Шаховский В.И., Жура В.В. Дейксис в сфере эмоциональной речевой деятельности // Вопросы языкознания. 2002. – №5. – С.38-55.
7. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – 240 с.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілья-К, 2006. – 716 с.
9. Ярцева В. Н. Большой энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998. – 592 с.
10. Петрашук Н. Е. Форика как фактор текстообразования (на материале газетного текста современного немецкого языка): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – Львов, 1987. – 16 с.
11. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p.
12. Курпіль О. С. Незаповнена позиція об'єктного актанта в сучасній англійській мові // Іноземна філологія. – 1988. – Вип. 92. – С. 40-45.
13. Мачнева Л.Ф. Безобъектное употребление переходных глаголов в современном английском языке : автореф. дис. . канд. филол. наук : 10.02.04 / Л.Ф. Мачнева; Акад. наук СССР, Ленингр. отд-ние Ин-та языкознания. Л., 1988. – 17 с.
14. Mitkov R. Anaphora resolution / Ruslan Mitkov // The Oxford Handbook of Computation Linguistics. – Oxford University Press, 2003. – P. 267.
15. Зернецкий П.В. Лингвистические аспекты теории речевой деятельности // Языковое общение: Процессы и единицы. – Калинин, 1988. – С. 36-41.